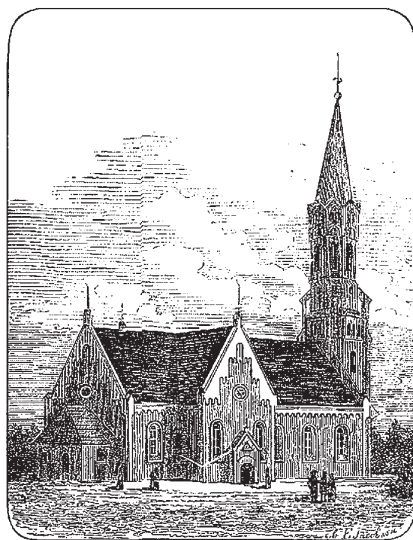

Neitsi valge linikuga.

Evangeelsete luterlike kirikute ehitus, nurgakivipanekud ja pühitsemised Aleksander II aegses eesti ajakirjanduses

Tiina-Mall Kreem

Eduard Magnus Jacobson. Halliste kirik. Puulõige.
Repro: Eesti Postimees, 28.02.1868, lk. 67

Jumalakoja püstitamine pole naljaasi. Kiriku ehitamine on suur ettevõtmine, mille puhul koonduvad mitme sotsiaalse grupi taevased ja maised huvid. Need huvid, olgu siis suunatud usuliste, seisuslike, rahvuslike või mõnd muud laadi eesmärkide saavutamisele, on alalises muutumises, jättes endast maha kindlalt ajas fikseeritavaid jälgi, näiteks ajakirjandusse. Käesoleva artikli sihiks on käsitleda eestikeelses ajakirjanduses ilmunud teateid luterlike kirikute ehitusest Aleksander II valitsusajal (1855–1881). Eestikeelne avalik diskursus kujutab endast üht olulist tahku vastuses küsimusele: mida tähendas luterliku pühakojade ehitus eestlastele sel ajal?

Küsimuse piiramine Aleksander II valitsusajaga tuleneb tõsiasiast, et just siis aktiveerus eestlaste rahvuslik liikumine, teravnesid põliselanike ja baltisakslaste vahelised suhted, sai alguse sakslaste võitlus venelastega eestlaste hingede pärast. Just vaadeldavatesse aastakümnetesse jäi Eesti läbi aegade kõige ulatuslikum kirikuehituse buum. Viimase

avataktiks näib olevat Tartu ülikooli kiriku ehituse alustamine 1855. aastal või õigemini – valmimine 1860. aastal.¹ Uusehitistena kerkisid üksteise järel Harju-Jaani (1860–1863) ja Mustjala (1861–1863) kirik, Tallinna Jaani ja Kaarli (1862–1867; 1862–1870/tornikiivrid 1882) ning Viljandi Pauluse (1863–1866) kirik, Jämaja (1864), Anseküla (1864), Halliste (1864–1867) ja Emmaste (1867) kirik; Kärü (1860), Meriküla (1863), Kärddla (1863), Piirsalu (1863), Käsmu (1863–1864), Treimanni (1866) ja Leesi (1867) kabel ehk abikirik. Lisaks algas kirikute seninägematult hoogne ümberehitus, mis ulatus kõrgete tornide püstitamisest kuni sisustuse uuendamiseni.

1860. aastate lõpus maad räsitud põua- ja näljaaeg mõjus kirikuehitusele küll pidurdavalt, kuid ei peatanud seda.² 1870. aastatel valmisid uusehitistena Nissi (1871–1873), Häädemeeste (1873–1874) ja Lihula (1876–1878) kirik ning Risti kabel (1872–1874). Samasse ritta kuulub sisuliselt Mustvee kiriku (1877–1880) ning Uulu, Pindi, Lohusuu, Vahastu ja ilmselt

¹ Pikemalt Tartu ülikooli kiriku ehituse tähendusest vt. T.-M. Kreem. Oma aja laps. Tartu ülikooli kiriku ehitusplaanidest 19. sajandi kohalikus ja rahvusvahelises kontekstis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2005/4 [14], Tallinn, 2005, lk. 81–114.

² Nt. 1868. a. katkestas alanud näljaaeg Võnnu kiriku laiendamise. Kiriku ehitust jätkati 1870. a. – Eesti Postimees (edaspidi – EPm), 24.06.1870, lk. 98.

ka Rohuneeme kabeli ehitus, mida alustati 1870. aastate lõpul, kuid mis lõpetati järgmise aastakümne algul. Võrreldes 1860. aastatega, mil valmis kuusteist uut kirikut, ehitati 1870. aastatel uusi pühakodasid vähem – kümme. Põhiliselt tegeldi vanade pühakodade ümberehitusega. Sealjuures tuleb meele pidada, et paljude 1870. aastatel toimunud ehitustööde taustaks oli 1860. aastatel üles kerkinud kirikuehituse initsiatiiv ja alanud rahakogumine.³

Vaadates kõiki neid kirikuid, mis Aleksander II ajal jõudsalt suurenevale eesti rahvale ehitati, on üllatav, kui vähe on käsitletud kirikuehitust palju uuritud rahvusliku liikumise kontekstis.⁴ Seda enam, et eestlaste taskust kirikute ehitamiseks-kaunistamiseks antud annetused ületasid rahvusliku liikumise ühe mõõdupuu – Aleksandrikooli – heaks tehtuid vähemalt kümneid kordi⁵ ning et üldiselt on “oma” kirikut uhkuse asjaks peetud.⁶ Põhjus, miks kirikuehitus on ajaloolaste huviorbiidist välja jäänud, peitub ilmselt rahvusliku liikumise uurimise metoodikas ja selle rakendamise raskustes. Probleemi käsitledes on Mart Laar näiteks tunnistanud: “... raske on täie kindlusega väita, et mingi rahvusliku algatuse heaks

annetati raha just oma rahvusliku teadvuse sunnil. 19. sajandil oli rahakogumine heategevusotstarbeks – piiblite trükkimiseks, kirikute ehitamiseks, näljahädaliste abistamiseks – laialt levinud.”⁷

See, et M. Laar on kirikuehituseks rahakogumise liigitanud 2004. aastal üldise heategevuse rubriiki, ei tähenda aga, et kirikuehitust ei võiks eesti rahvusliku eneseteadvuse kujundamise seisukohast 2008. aastal uuesti vaatluse alla võtta. Seda enam, et ka M. Laar on tunnistanud: “Siiski on ajaloolaste käsutuses piisavalt materjali, osutamaks sellele, milline osalus lähtus valdavalt rahvuslikust teadvusest ja milline mitte. Kaasa aitab nii omaaegsete hoiategevuse seadmine tollasesse konteksti kas iseisva või n.-ö. “hooldatud” tegevuse skaalal... Tegu, mida rahvusliku liikumise ühel perioodil võis lugeda rahvuslikuks, ei tarvitsenud seda olla teisel perioodil.[– –] Ja vastupidi ...”⁸

Kui 19. sajandi teise poole eestikeelset perioodikat ongi mitmest vaatekohast uuritud⁹ ning üksikute pühakodade ehituslugudesse on jõudnud sealt pärinevaid teateid,¹⁰ siis kirikuhoonete ehituse kohta käivate suuremate üldis-

³ 1860. a. II poolel alanud rahakogumine Räpina kihelkonna Mehikoorma kabeli ehituseks kandis vilja alles 1890. a. keskel; Kambja ja Kanepi kiriku vahele kabeli ehitamise plaan (EPm 01.05.1868, lk. 139) ei teostunud aga muutunud ühiskondlike olude tõttu iial. Mustvee kirik valmis 1870. a. lõpul samuti tänu sellele, 1863. a. alustatud rahakogumine ei katkenud (EPm 27.10.1876, lk. 258).

⁴ Eesti rahvusliku ärkamisaja ja liikumise alastes uurimustes on seoses märksõnaga “kirik” käsitletud valdavalt eestlaste ja baltisaksa pastoreid, baltisaksa ja eesti pastoreid vahelisi suhteid, eestlaste võitlust patronaadiõiguse ja koolide kiriku mõju alt välja saamise ees. Üksikute kirikuhoonete, ennekõike linnadesse ehitatud pühakodade (Tallinna Kaarli ja Jaani kirik, samuti Viljandi Pauluse, Tartu Maarja ja Peetri kirik ning Peterburi Jaani ja Kroonlinna Nikolai kirik) puhul on “oma” kiriku ehituse tähtsusele rahvuslikus liikumises vaid põgusalt osutatud, nt. A. Hein. Maja kui sümbol. Tallinn, 2007, lk. 39–40; A. Hein. Kaarli kirik. – Eesti arhitektuur. Kd. 1. Tallinn, 1993, lk. 247–248.

Erinevalt A. Heinast peab M. Laar Tallinna Jaani ja Kaarli kiriku ehitust mitte niivõrd rahvusliku eneseteadvuse kasvatajaks, kuivõrd juba piisavalt välja kujunenud rahvusluse tulemuseks. – M. Laar. Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu, 2005, lk. 190.

⁵ Aleksandrikooli heaks koguti aastatel 1872–1883 54 896,75 rubla (H. Kruus. Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939, lk. 223), ainuüksi Tallinna Kaarli kiriku ehitus läks (1885. a. andmeil) maksma 88 300 rubla. – E. Tamm, T.-M. Kreem. Tallinna Kaarli kirik. Tallinn, 2007, lk. 35.

⁶ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Seisuseühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu, 2007, lk. 334.

⁷ M. Laar. Äratajad, lk. 144.

⁸ M. Laar. Äratajad, lk. 144, laiemalt lk. 143–145.

⁹ Vt. nt. E. Jansen. Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadest, Tartu, 2004, lk. 181–204; E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Tallinn, 1987, lk. 142–146; M. Laar. Äratajad, lk. 143–217; I. Talve. Eesti kultuurilugu. Keskajast Eesti iseseisvuseni. Tartu, 2004, lk. 431–436.

¹⁰ Vt. nt. L. Lumiste. Eesti ajakirjanduse ajalugu. Stockholm, 1977, lk. 58; Tekstinäiteid kirikute kohta käivatest artiklitest on avaldatud kogumikus: J. Keevalik, R. Loodus, L. Viiraja. Tekste kunstist ja arhitektuurist. Kd. 1, 2. Tallinn, 2000, 2004.

tusteni pole paraku jõutud. Ometi on üldtuntud tõsiasi, et ajakirjandusest sai vaadeldaval perioodil ühiskondlikke protsesse suunama hakanud jõud.¹¹ Ainuüksi Eesti alal hakkas pärast pikemat pausi Aleksander II ajal ilmuma kuus eestikeelset ajalehte: Perno Postimees (1857–1863, toimetaja J. V. Jannsen; 1863–1880 toimetaja G. F. Lorenzsonn, alates 1880 J. Lipp), Tallorahwa Postimees (1857–1859, toimetajad A. H. Willigerode, G. Theol, K. Körber), Eesti Postimees (1864–1880 toimetaja J. V. Jannsen, 1880–1881 toimetaja A. Grenzstein), Sakala (1878–1882, toimetaja C. R. Jakobson), Ristirahwa Pühapäevaleht (1875–1919, 1875–1896, toimetaja W. Kentmann) ja Tallinna Sõber (1879–1895, toimetaja W. F. Eichorn).

Et ajakirjanduslikud väljaanded vahendavad omaaegseid hoiakuid ja arvamusi, pakub nendega töötamine võimaluse jälgida mitte üksnes eestlaste rahvuslikku meelsust, vaid ka kirikuehitust (sh. kitsamalt kiriku arhitektuuri) puudutavate arvamuste dünaamikat. Lisaks sellele võimaldab ajakirjanduse vaatluse alla võtmine saada aimu, missugune oli 19. sajandi keskel ja teisel poolel Eesti lehetegijate-lugejate ettekujutus „ilusast“, s. t. jumalateenimiseks piisavalt auväärsest ehk sobilikust kirikust.¹² Vastavat informatsiooni sisaldavad valdavalt pühakoja tähtsündmuste, nurgakivipaneku või pühitsemise, puhul ilmunud artiklid. Kiriku pühitsemise puhul avaldatud artiklis leidub reeglina ka tagasivaade ehituse

käigule, ehituskrundi- ja raha muretsemisele. Siit ka käesoleva artikli ülesehitus: kõikide kirikuehituse etappide vaatlus, alates ehituskrundi, -raha ja -plaani muretsemisest ning nurgakivi panekust kuni kiriku pühitsemise tseremoonia kirjelduseni.

Ehituskrunt ja -raha

Arusaama, et ainuüksi heast tahtest kiriku ehitamiseks ei piisa, vahendasid lugejale kõik ajalehed. Kirikuhoonete puhul, mis kerkisid otse vanade kohale, polnud põhjust krundimuredest rääkida. Õeldu käib ka uute kirikute kohta, mis ehitati vanade kõrvale, samuti kirikumõisa maadele. Uue kiriku ehitamise eelis vana kohale seisnes varasema ehitussubstantsi (tavaliselt vundamendi, lääne- või idaseina) osalises ärakasutamises ja raha kokkuhoius. Uue kiriku ehitamise eeliseks vana kõrvale oli aga see, et seni kuni ehitus kestis, sai vana kirikut jumalateenistuste pidamiseks edasi kasutada. Pärast uue pühakoja pühitsemist vana kirik (v. a. Ruhnu) lammutati. Viimane oli nii enesestmõistetav, et ajakirjanduse tähelepanu ei pälvinud. Küll aga peeti leheveergudel kirjeldamist väärivaks vana kirikuga hüvastijātu tseremooniat. See toimus vahetult enne uue pühitsemist, näiteks Tartu Toomkirikus asunud raamatukokku sisse seatud kabelis enne ülikooli uue kiriku õnnistamist.¹³

¹¹ Baltisakslaste seas algas „lugemisrevolutsioon“ juba 18. saj. II poolel, eestlaste seas 19. saj. keskel. – E. Jansen. Eestlane muutuvajas, lk. 197–199.

¹² Vaatluse alt jäävad välja Aleksander II ajal ajalehtedes ilmunud artiklid, mis käsitlevad kiriku ehitust väljaspool Eestit, olgu siis Liivimaa kubermangu keskuses Riias, Vene impeeriumi teistes luterlikes piirkondades, protestantliku maailma südameks pürgivas Berliinis, sellele saksa pinnal ja katoliikluse nimel vastanduvast ning 19. sajandi kirikuarhitektuuri käsitlustes mõõdapääsmatus Kölnis. Aleksander II aegse Eesti kirikuehituse laiemale taustale projitseerimise juurde loodab autor teine kord tagasi pöörduda.

¹³ Perno Postimees (edaspidi – PPM), 17.02.1860, lk. 53; Või teine näide: Harju-Jaani kiriku pühitsemise päeval liiguti pidulikus rongkäigus vana kiriku juurde. Kõige ees sammusid kiriku võõrmündrid, nende järel tuli patrooni, Raasiku mõisahärra poeg suure ülekullatud hõbedast krutsifiksiga. Seejärel tulid Tallinna piiskop, [Eestimaa] kindralsuperintendent Ernst Wilhelm Schultz ja Harjumaa praost, Harju-Jaani õpetaja Erich William Danielsohn ning naaberkihelkondade õpetajad ja võõrmündrid, Perila ja Peningi mõisahärrad ning teised kutsutud külalised. Piduliku rongkäigu ees ja taga käis laulev kogudus. Vanasse ja varisemisohtlikku kirikusse enam suure rahvahulgaga sisse ei mindud. Uude kirikusse kaasa võetavad altariiriistad olid asetatud kiriku ukse ette paigutatud lauale. Laua juures pidas õpetaja kirikuga hüvastijätukõne ning siis, uue kiriku kellahelina saatel, liiguti uue jumalakoja poole. – PPM 06.11.1863, lk. 350. Enam-vähem samamoodi jättis Tallinna Kaarli kogudus hüvasti oma uue kiriku ehitamise ajaks püstitatud hädakirikuga (*Notkirche*). Ainult et kirikuriistad toodi ära hädakirikus asunud, mitte trepi ette paigutatud altarilt. – EPM 13.01.1871, lk. 19. Kaarli kiriku hädakiriku kohta vt. nt. E. Tamm, T.-M. Kreem. Tallinna Kaarli kirik, lk. 21.

Suhteliselt lihtne oli leida sobiv krunt ka kihelkonnakiriku abikirikule: mõisnikud olid huvitatud sellest, et nende inimesed käiksid kirikus minekuks-tulekuks liialt aega ja jõudu kulutamata¹⁴, ning kinkisid krundi oma valdustes. Nii põhjendati Hiiumaale Emmaste koguduse loomist ja kiriku ehitamist – 30 versta pikas Käina kihelkonnas, kus kabel asus kummagi otsa peal, ei jõudnud talurahvas jumalateenistusele ega õpetaja jumalateenistust läbi viima nii sageli, kui nad oleks soovinud. Emmaste kirik kerkis paruness De la Gardie kingitud krundile ja suuresti tema rahadega.¹⁵

Krundi kinkimine või/ja ehituse finantseerimine oli kindlasti tegu, mis lasi maavaldajal-kinkijal tunda end mitte ainult hea kristlase, vaid ka maarahva ema-isana, ning mis tõi kaasa avaliku tunnustuse. Seisuslikus ühiskonnas on alamate eest hoolitsemine ju ka selgelt ülemate kohus. Türi abikiriku, Vahastu kabelile nurgakivi panemist kajastades näiteks mainitakse ehituse toetajatena Vahastu ja Piiumetsa mõisnikku von zur Mühlenit, nagu ka praost Hoffmanni, Türi õpetajat, Vahastu vööründrit ja koolmeistrit. (Kõigi nende meeste nimed pandi kirjarulliga ka nurgakivi sisse.)¹⁶ Halliste kiriku pühitsemise puhul avaldati nimeliselt tänu ja tunnustust koguduselt väsimatult annetusi korjanud ja kiriku ehitust organiseerinud kirikuõpetaja Ernst Magnus Schneideri kõrval ka vööründritele, samuti Kaubi mõisnikule von Bockile ja Öisu mõisnikule von Sieversile.¹⁷

Nagu eelnevast nähtub, on krundi kinkijatest ja ehituse rahastajatest mõisnike kõrval pühakoja ehituse juures olnud oluline roll ka kirikuõpetajatel. Lisades juba toodule veel

vastavaid näiteid ajakirjandusest – Mustjala kiriku ehituse algatas õpetaja Wilhelm Conrad Bergwitz ja viis lõpuni Carl Johannes Masing,¹⁸ Mustvee kiriku ehituse eestvedajaks oli Torma õpetaja Karl Selmar Landesén,¹⁹ Rannu kiriku ümberehitamise eest kandis hoolt õpetaja Eduard Paul Assmuth,²⁰ Türi kirik sai torni tänu õpetaja Woldemar Eugen Grohmannile²¹ jne. jne. –, jõutakse samasugusele tulemusele, mis Horst Grave teistsuguste allikate põhjal: kunagi varem ega hiljem pole pastorid täitnud oma koguduse elu korraldajatena nii suurt rolli kui Aleksander II valitsusajal.²² See, et osa õpetajatest eesti rahva silmis ehk liigselt mõisnikega sõbrustasid, ei pruukinud kirikuehituse vaatevinklist olla ainult soov “paremate seisustega” läbi käia. Õpetaja suhtlemine mõisnikega võis olla ka koguduse uut koda silmas pidades tehtud “lobby-töö”.

Kui vanade kihelkondade uutele kirikutele ja abikirikutele maatüki saamine oli võrdlemisi lihtne, siis uute koguduste kirikute jaoks ehituskruundi leidmine oli peaaegu alati seotud suurte vaidlustega. Kasuks tuli, kui ehituse initsiaatoril oli häid sidemeid maavaldajaga. Tallinna Kaarli koguduse kirik, mille ehitusest oli väga huvitatud eestlasest ettevõtja ja Toomgildi vanem Hans Heinrich Falck, ehitati näiteks Toomgildilt kingiks saadud krundile ning Eestimaa Rüütelkonna toetusel.²³ Sidemete puudumine võis tähendada loodetud krundist, toetusest vms. lihtsalt ilma jäämist. Näib, et Tartu Peetri kiriku esialgse ehituskruundi puhul see just nii läkski: Kõleri platsist tuli Peetri kogudusel rahapuudusel loobuda. Platsi omanik, Liivimaa krediidikassa, ütles krundi hinnaks

¹⁴ Kui talurahval olid kirikusse sõiduks hobused, siis alevirahval, nagu Eesti Postimees kurdab, tuli ka kaugel asuvasse kirikusse minna jala (kui just kukkur üle keskmise kogukas polnud, et oleks võimaldanud hobust rentida). Just niisugusest ebamugavusest ajendatuna näib olevat kerkinud Torma kihelkonda Mustvee kirik. – EPm 27.10.1876, lk. 258.

¹⁵ PPm 03.01.1868, lk. 5.

¹⁶ EPm 18.10.1878, lk. 256–257.

¹⁷ PPm 20.12.1867, lk. 416.

¹⁸ PPm 01.01.1864, lk. 3.

¹⁹ EPm 27.10.1876, lk. 258.

²⁰ EPm 22.09.1876, lk. 228.

²¹ EPm 12.11.1875, lk. 272.

²² H. Grave. Konfession und Nationalität. Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert. Marburg/Lahn, 1878, lk. 104.

²³ E. Tamm, T.-M. Kreem, Tallinna Kaarli kirik, lk. 17–18.

4000 rubla ega olnud ilmselt nõus tingima. See oli 15% olemasolevast kapitalist (26 000 rubla) ja ligikaudu 5% kogu kirikuhoone arvatavalt kolm korda suuremast maksumusest.²⁴

Kui palju üks või teine kirik maksma läks või pidi minema, saab leheveergudelt teada üsna sageli: Halliste kirik koos materjalide, teo- ja hobusepäevadega läks Perno Postimehe andmeil maksma 45 000 rubla²⁵ ehk siis peaaegu poole vähem kui Tartu Peetri kirik.²⁶ Mis kahe viimasena nimetatud, enam-vähem sama suure kiriku (Halliste kirik oma suure ladina risti kujulise põhiplaaniga väärib “külakatedraali” nime) hinnavahe määras, ei selgu.²⁷ Ka teiste kirikute maksumusena nimetatud summad jäävad põhjendamata ehk pelgalt arvudeks, mis ei ütle midagi kirikuhoone ega koguduse panuse kohta pühakojade rajamisel.

Samas võib ajakirjandusse pudenenud teadete põhjal saada üsna hea ettekujutuse sellest, kuidas toimus kirikute ehituste finantseerimine. Mõisnike tehtud krundi ja rahalistele annetustele sai juba viidatud. Olgu siinkohal veel lisatud, et ajakirjanduses leid-

sid kajastamist enamasti ikka vaid suuremad annetused või need, mis tehti eestlaste poolt. Korduvalt on leheveergudel juttu olnud Hans Heinrich Falcki annetustest Tallinna Kaarli kiriku heaks.²⁸ Üsna regulaarselt ilmusid Eesti Postimehes teated ka selle kohta, kuidas on edenenud rahakorjandus Tallinna Jaani²⁹ ja Tartu Peetri³⁰ kiriku ehituse jaoks. Tartu uue eesti kiriku raha kogumise puhul tõstatati eriliselt esile näiteks koguduse liiget J. Kitterit, kes testamendiga pärandas pühakojade ehituseks 500 rubla. Lugejaid Kitteri eeskuju järgima õhutades lisati: teost, kus eestlane siit ilmast lahkudes kirjutaks osa pärandusest mõne kiriku, kooli või seltsi edendamise arvele, “ei ole meie Eestirahvas veel mitte palju kuulnud”.³¹

Korduvalt avaldati ajalehtedes kirjeldusi, mis osutavad ka teistsugustele rahakogumise võimalustele. Täpsemalt – kuidas üks või teine kogudus oma liikmete vahel “koormisi” jagas,³² kuidas raha panka intresse koguma pandi, kuidas trükitud laululehtede müügist tulu saadi, kuidas heategevuslikke kontserte ja õnneloose korraldati.³³ Nii näiteks korral-

²⁴ EPm 11.12.1874, lk. 291; EPm 13.04.1877, lk. 91.

²⁵ PPM 20.12.1867, lk. 417.

²⁶ Peetri kiriku ehituse kuludeks arvati 1876. a. 80 000 rubla. – EPm 28.07.1876, lk. 179.

²⁷ Tagantjärele targana võib arvata, et Peetri kiriku kõrgema hinna määras tellistest puhasvuuk-müüriladu (krohviga kaetud müüri puhul võis kasutada vähemkvalifitseeritud tööjõudu ja vähemkvaliteetset materjali).

²⁸ EPm 28.11.1873, lk. 280.

²⁹ 1864. a. aprillist 1865. a. jaanuarini on kogutud ehituse jaoks 950 rubla. – EPm 27.01.1865, lk. 3. Veel 1868. a., mõni kuu enne kiriku pühitsemist avaldati Perno Postimehes teade, et kiriku ehituse tarbeks on kogutud 700 rubla. – PPM 07.07.1868, lk. 44.

³⁰ EPm 15.04.1864, lk. 131; EPm 22.04.1864, lk. 139; EPm 06.05.1864, lk. 159; EPm 29.04.1864, lk. 148; EPm 20.05.1864, lk. 175; EPm 16.12.1870, lk. 198; EPm 08.12.1871, lk. 290. – EPm 31.01.1873, lk. 25; EPm 11.02.1876, lk. 33; Ajaks, mil Peetri kogudus oli saanud 7-aastaseks, oli oma jumalakojade ehitamiseks kogutud 26 000 rubla. – EPm 19.01.1877, lk. 16.

³¹ EPm 11.12.1874, lk. 291.

³² Nt. Võnnu kiriku ehituseks raha kogumisel otsustati kõik koguduse 17–60-aastased liikmed maksustada 1 rublaga. Niimoodi saadi kokku 6187 rubla, millele lisandus kihelkonna mõisatelt saadud 1187 rubla 66 kopikat. Rahale liideti juurde tasuta tehtud tööpäeva hind – 508 rubla ning nii saadigi kokku 7882 rubla ja 66 kopikat, millega võis juba soetada ehituseks vajaliku materjali. – EPm 24.06.1870, lk. 98.

Kajastamist, tõi harva, on leidnud ka “vabatahtlikust-sunniviisilisest maksustamisest” tulenevad vastuhakud. Nt. kirjeldab Eesti Postimees seoses Narva eesti kiriku jaoks rahakogumisega, kuidas 20 rubla kuus teenivatele Kreenholmi vabrikutöölislitele püüti panna kohustust annetada iga kuu 50 kopikat kiriku heaks ning kuidas sellest “suur mässamine, kisa ja kära” tõusnud: “Siin kisendas üks: Kes teab kui kaua mina siin elan, mispärast pean mina kirikut hakkama ehitama? teine jälle sääli: Meil on ju palvemaja, mis kirikut meil veel tarvis on?” – EPm 22.08.1879, lk. 135. Kirjeldatud mäss, näib nii, sai võimalikuks küll vaid maarahvast sotsiaalselt liikuvama ja vähem jumalakartliku linnarahva seas.

³³ Kambjas korraldati kirikukontsert ehituskassa täitmise eesmärgil, kusjuures appi kutsuti ka naaber kihelkonna, Võnnu laulukoor. Tasub ehk märkida, et kontserdi tulu jäi loodetust väiksemaks: kui korralduskulud maha arvata, siis jäi kiriku ehitamise kassasse 40 rubla. Selle põhjusena tuuakse välja nii kiriku väiksust, mis publiku arvu piiras, kui ka publiku rumalusest tulenevat kitsidust. – EPm 17.07.1868, lk. 228.

das Vanemuise Selts 1875. aasta suvel kontserdi Tartu Peetri kiriku heaks,³⁴ aasta varem oli parun Stieglitzi kalevivabriku lauluselts korraldanud kontserdi eesti koguduse uue kiriku heaks Narva Soome kirikus.³⁵ Saksa publikule antud kontserdid töid teadaolevalt sisse rohkem raha kui eestlastele antud. Niisuguse võimaluse kasutamata jätmist on ajalehtedes korraldajatele ettegi heidetud.³⁶ Ilmselt suuremat ja rikkamat publikut silmas pidades korraldas Torma köster Masing vaimuliku kontserdi oma kihelkonna kiriku ehituse nimel ühel päeval Rakveres ja teisel päeval Vinni mõisa “preilnade” koolis.³⁷

Kohalike “rahaallikate” kõrval tutvustati ajalehtedes ka Venemaa luterliku kiriku toetuskassa tegevust, sh. Eesti kirikuehituse edendamisel.³⁸ Ajakirjanduse toel leiab kinnitust ka tõsiasi, et mitte ainult kiriku ehituseks, vaid ka kaunistuseks laekus raha kiiremini, kui kavas olevatest väljaminekutest koguduseliikmeid konkreetselt teavitati, ning loodi sihtotstarbelised kassad, olgu siis altari(pildi),³⁹ orel⁴⁰ või millegi muu jaoks. Sihtotstarbelistesse kassadesse koguti kõigil eelnimetatud viisidel, mh. loosirattaid keerutades.⁴¹

Rahalistest annetustest vähem tähtsad polnud kirikuhoone jaoks tehtud materjali ja esemelised annetused, alates ehituskividest

ja kirikukelladest ning lõpetades sisustuse, altari(pildi), kantsli, orel, pinkide, kroonlühtrite, küünlajalgade ja ristimisvaagnatega. Sedasorti teateid ilmus ajakirjanduses õige ohtrasti.⁴²

Enesestmõistetavalt oli raha ja kõiki nimetatud vara vaja mitte ainult uute kirikute-kabelite püstitamisel, vaid ka vanade ümberehitamisel-renoveerimisel. See võis seisneda mõnikord vaid kiriku akende kuju muutmises ja aknaavade suurendamises,⁴³ kuid ka selleks läks vaja nii raha, tahet kui ka teadmisi-ettekujutusi “auväärsest” kirikust: aknaid hakati suurendama siis, kui mõisteti, kui tähtis on valgus, olgu siis kas laulu- ja palveraamatu tekstide jälgimiseks või Jumala olemusele osutamiseks.⁴⁴ Eesti Postimehe andmeil öelnud Rannu õpetaja ümberehitatud kiriku taaspühitsemisel: “Jumal on walguse Jumal, siis ei sünni teda mitte pimedas kajas teenida, waid tema kogudused kui walguse lapsed, peawad teda ka walgustatud kajas teenima...”⁴⁵

Ümberehituste-kujunduste hulka tuleb lugeda muidugi ka kiriku sisustuse uuendamine ja interjöörü koloriidi muutmine. Just viimaste väljaselgitamiseks on ajalehtedes avaldatud teated väärtuslikuks abimaterjalliks ja teejuhiks arhiiviallikate juurde.⁴⁶ Nii

³⁴ EPm 11.06.1875, lk. 139; Peetri kiriku ehituse heaks korraldatud kontsertide kohta leidub ka teisi teateid, nt. – EPm 12.05.1871, lk. 109.

³⁵ EPm 16.10.1874, lk. 225.

³⁶ EPm 11.06.1875, lk. 139.

³⁷ PPm 17.05.1867, lk. 160.

³⁸ Nt. avaldati ajalehes teade, et Jäma ja Anseküla kiriku ümberehituseks on saadud toetust Venemaa luterlike koguduste abikassast. – EPm 11.11.1864, lk. 376.

³⁹ Altaripildi kassa oli nt. Tõstamaa kirikul. – PPm 22.01.1864, lk. 27.

⁴⁰ Nt. annetas Mõniste mõisnik Hargla kiriku orelikassasse 1000 rubla. – EPm 28.09.1877, lk. 242.

⁴¹ Tori kogudus ostis oma kirikusse altaripildi peamiselt mõisahärra initsiatiivil läbi viidud loosi raha eest. Sellele lisandusid mitmed rahalised annetused. – PPm 16.10.1863, lk. 325; PPm 26.06.1863, lk. 196–197.

⁴² Kaks Tallinna raehärrat kinkisid all-linna eestlaste uue (Jaani) kiriku heaks kumbki 10 silda ehituskive. – PPm 31.01.1862, lk. 39; Tallinna Jaani kirikule kinkinud kella raehärra Rotermann, hõbedast ristimisvaagna bürgermeister E. Bälge – PPm 10.01.1868, lk. 12; Laiuse kirikule kingitud kroonlühtritest, altari- ja kantsli tekkidest vt. – EPm 17.11.1876, lk. 276; Juba enne, kui Tartu Peetri kirikule nurgakivi pandi, avaldati ajalehes teade selle kohta, et keegi helde proua Lätimaalt on lubanud uuele eesti pühakojale kinkida (ehk oma kulul teha lasta) kantsli, kõik pingid ja toolid. – EPm 11.12.1874, lk. 291. jne. jne.

⁴³ EPm 22.09.1876, lk. 228.

⁴⁴ Rääkides Tartu Jaani kiriku ülekoormusest (kirikus tegutses neli kogudust), osutatakse just asjaolule, et “külalis-kogudused” peavad talviti matusetalitust, armulauda jne. küünlatule valgeli läbi viima. – EPm 08.12.1871, lk. 290.

⁴⁵ EPm 22.09.1876, lk. 228.

⁴⁶ Neljakõitelises teatmeteoses “Eesti arhitektuur” (üldtoim. V. Raam, Tallinn, 1993–1999, edaspidi – EA) ▶

näiteks leiab väärtuslikku informatsiooni (Teises maailmasõjas purustatud) Põltsamaa kiriku siseruumi 1863. aasta viimistluse kohta Perno Postimehest: altar, kantsel ja viis koori (neli pikihoone külgedel, viies oreli juures), nagu ka koore kandvad toed ja ruumi kattev ("plekiga" kaetud) lagi on taevakarva siniseks värvitud. Ristid ja iluliistud on kullatud ning suurendatud aknaavadesse paigutatud värvilised klaasid (vitraažid).⁴⁷ Et 1842. aastal valminud Tartu Maarja kirik sai 1864. aastal uue altari ja kantsli, kroonlühtrid ja "etc", võib samuti lugeda Eesti Postimehe artiklist.⁴⁸

Kirikuplaan ja -mudel ning ehitusstiil

Küsimus, kelle plaani järgi kirik ehitatakse või ehitati, hakkas vaadeldaval perioodil tasapisi eesti lehetegijate ja -lugejate tähelepanu pälvida. Äramainimist leiavad nii uute suurte (linna)kirikute kui ka mahukamate ümberehituste kavandajad. Neist üks, Eesti 19. sajandi teise poole kirikuehituse nägu (kvantitatiivselt) kõige enam määranud mees, Johann Gottfried Mühlhausen, võttis korduvalt (küll tema tööde arvustajast provotseerituna) ka ise leheveergudel sõna. Uhkusega nimetas J. G. Mühlhausen 1874. aastal oma töödena Käsukonna kabeli, Põltsamaa, Simuna, Ambla, Rõngu, Järva-Peetri, Türi, Väike-Maarja ja Pilistvere kiri-

ku ümberehitust,⁴⁹ millele hiljem lisandusid tööd Vönnus, Kursis, Järva-Jaanis ja mitmel pool mujal. See, kas J. G. Mühlhausenist tuleks rääkida kui arhitektist või kui ehitusmeistrist, on jäänud siiani vaieldavaks. "Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafilises leksikonis" seisab J. G. Mühlhauseni nime taga nii tiitel "arhitekt" kui ka "ehitusmeister".⁵⁰ Omaegsed ajalehed nimetavad teda küll valdavalt ehitusmeistriks.⁵¹ Meistriks nimetatakse ka Kambja ja Rannu kiriku ümber ehitanud A. Schillingit,⁵² kes erinevalt J. G. Mühlhausenist pole "Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafilises leksikoni" pääsenud. Et aga ka Tallinna Jaani kiriku kavandanud Eestimaa kubermangu arhitekt August Gabler on leidnud ajalehes tutvustamist kui "ehhitusemeister Göbler"⁵³ ning Hannoveris ja Zürichis arhitektiks õppinud Matthias von Holstist räägitakse kui ehitusplaani joonistajast,⁵⁴ siis võib väita, et lehetegijate ja -lugejate jaoks olid arhitekt ja ehitusmeister kui mitte sünonüümid, siis vähemalt enam-vähem sama tähtsad mehed. Samal ajal kui professori või akadeemiku tiitel, mida kandis Tallinna Kaarli kiriku projekteerinud Otto Pius Hippius, oli nii arhitekti kui ehitusmeistri ametinimetusest üle. Öeldu kehtib ka kirikutele maale loonud akadeemilise kraadiga meeste kohta.⁵⁵

Olgu lisatud, et nii mõnigi kord leidsid lehtedes äramärkimist ka plaani järgi töötavad ehitusmeistrid,⁵⁶ mürsepad, puusepad,

► ei leia kuigi tihti viiteid sellele, et nt. mõni keskaegne pühakoda on 19. saj. keskel renoveeritud, uue vormi või veel enam – värvilahenduse saanud. 19. saj. kiriku seinu ja sisustust katnud värvikihid on mattunud uute alla. Kirikute koloriidiuuringud on Eestis ikka veel lapsekingades. Mis on seda taunitavam, et arhitektuurispetsialistid peavad 19. sajandile iseloomulikke värvikasutusi tähelepanuväärselt peeneks ja intellektuaalseks. – E. Hamman. Aspekte der Farbigekeit in der Architektur des 19. Jahrhunderts. – Denkmalpflege in Baden-Württemberg. Baden-Württemberg, s. a., lk. 111.

⁴⁷ PPM 11.12.1862, lk. 390.

⁴⁸ EPm 07.10.1864, lk. 335.

⁴⁹ EPm 17.04.1874, lk. 260.

⁵⁰ Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Peatoim. M.-I. Eller. Tallinn, 1996, lk. 336.

⁵¹ EPm 24.06.1870, lk. 98; Sakala, 27.01.1879, lk. 3.

⁵² EPm 22.09.1876, lk. 288; EPm 30.10.1874, lk. 256.

⁵³ PPM 31.01.1862, lk. 39.

⁵⁴ PPM 20.12.1867, lk. 416.

⁵⁵ "Niihästi [Tallinna Kaarli] kiriku-plaani, kui ka altari-pildi meister, mõlemad auustatud kunstnikud, herra akademikus professor Johan Köler – Wiliandi ja herra akademikus architekt Hippius, ..." – EPm 22.08.1879, lk. 133–134.

⁵⁶ Peterburi arhitekti ja arhitektuuriajaloolase D. Grimi (V. Raam. Mustjala kirik. – EA, kd. 2, lk. 73) plaani järgi ehitas Mustjala kiriku Pööraverest pärit Hindrik Jakobson, kelle üheks varasemaks tööks olla olnud Väandra kiriku torniehitus. – PPM 01.01.1864, lk. 3.

tislerid jt.⁵⁷ Kuidas toimus kiriku arhitekti, ehitusmeistri ja -töölise leidmine-palkamine, seda ajakirjandus ei kajasta. Näib, et olulist osa etendasid isiklikud tutvused, samuti valminud ehitiste eeskujud. Üks ilmekamaid näiteid on J. G. Mühlhauseni juhtum: jälgides tema projekti järgi ehitatud kirikute-tornide kerkimist kihelkondade kaardil, tuleb tunnistada nn. naabriefekti (soov olla naabritest parem) toimimist: 1850. aasta teisel poolel sai kõrge gooti tornikiivri Ambla kirik.⁵⁸ Vaid aasta pärast Türi kiriku torni (1867) valmis (fassaadikujunduse poolest lihtsam, kuid samas kõrgem) Järva-Peetri kiriku torn.⁵⁹ 1881. aastal kordas J. G. Mühlhausen Türi kiriku toretsevat lääne-torni projekti mõneti varieerides Järva-Jaani koguduse soovil nende kiriku juures.⁶⁰ Kirjeldatud tähelepanekuni omaaegne ajakirjandus loomulikult ei jõudnud: naaberkihelkonna eeskujud ei leia iial äramärkimist.

Tähelepanu ei leia lehtedes ka ehitusplaanide kinnitamisprotsess ning kingade kulumine Peterburis teede ja avalike ehitiste peavalitsuse ukse taga. Ehitusplaanile vajaliku kõrgema kinnituse saamine näib olevat olnud eelkõige arhitekti mure. Koguduse ja selle eestseisuse tegevust ehitusloa puudumine reeglina ei peatanud. Ajakirjandus kirjeldas juhtumeid, kus pühakoja vundamendi rajamisega, näiteks Tallinna Jaani kiriku puhul, alustati enne ehitusloa saamist.⁶¹ Umbes

kolm kuud hiljem avaldas sama leht aga loo, milles siiski mainitakse vajadust "Peterburi linna ministri herra" juures Jaani kiriku plaan siiski kinnitada.⁶²

Teateid selle kohta, milline ühe või teise kiriku ehitusplaan konkreetsetlalt välja näeb, kohtab ajakirjanduses küll harva, kuid siiski: "Kirrik on, nago nüüd uemad kirrikud ennamate ehhitakse, r i s t i w i s i allusmüride peale ehhitud ja wägga wisaka plani järrele. [... seest] rumika [— —]. Nelja ristumi wahhe kohhal seisab keskklaggi nago poolümmargune kummi üllewal, ilma et sambad tedda kannaksid..."⁶³ Tallinna Kaarli kiriku põhiplaani iseloomustuse – "Kui ristikirrik [— —] seestpoolt" – leiab muide ka Johann Voldemar Jannseni Helsingi toomkiriku kirjeldusest.⁶⁴ Halliste kiriku pikihoonele põikhoone lisamise kohta öeldakse näiteks, et "meil nüüd üks risti kirrik on". Täpsustavalt lisatakse kiriku välismõõtmed, sise- ja tornikõrgus, akende ja uste arv.⁶⁵ Sõnalise kirjelduse ahtust püüti Eesti Postimehes 1860. aastatel leevendada Halliste (ill. 1) ja mitme teise kiriku välisvaadet kujutava puulõikega.⁶⁶

Enam kui kiriku ehitusplaanist ja -viisist räägitakse üldemotsionaalsel tasandil hoone üldisest mõjust. Opereeritakse selliste subjektiivsete mõistetega nagu "ilus",⁶⁷ "nägus" ja "armas",⁶⁸ samuti "sünnis", "puhtalt ja ausalt tehtud"⁶⁹, "wäga kena"⁷⁰ või hoopis

⁵⁷ Halliste kiriku pühitsemise puhul ilmunud ja mh. pühakoja taastamist meenutavas artiklis nimetatakse kohalikkude müürseppa Juhan Siili ja tema tööd jätkanud Šveitsi meistrit Haussermanni, samuti kirikule aknad, ukssed ja toolid [pingid] teinud kohalikkude tiserit Mart Kirnu. – PPM 20.12.1867, lk. 416.

⁵⁸ V. Raam. Ambla kirik. – EA, kd. 3, lk. 74.

⁵⁹ V. Raam. Järva-Peetri kirik. – EA, kd. 3, lk. 86–87. E. Tamm andmeil on Järva-Peetri kiriku torni puhul (67,5 m) tegemist Eesti maakirikutest kõrgeimaga. – E. Tamm. Eesti kirikud. Postkaarte Aivo Aia kogust. Tallinn, 2001, lk. 57.

⁶⁰ V. Raam. Järva-Jaani kirik. – EA, kd. 3, lk. 78.

⁶¹ Jaani kiriku vundamendiaugu kaevamine algas 1862. a. kevadsuvel, mil oli veel teadmata, kas ehitusplaan muutmata kujul kinnitust leiab. – PPM 10.10.1862, lk. 31.

⁶² PPM 31.01.1862, lk. 39.

⁶³ EPm 25.08.1871, lk. 197–198.

⁶⁴ EPm 01.09.1871, lk. 203.

⁶⁵ PPM 20.12.1867, lk. 416, 417; EPm 28.02.1868, lk. 67.

⁶⁶ EPm 28.02.1868, lk. 68.

⁶⁷ Öeldu kehtib Paistu kiriku kohta reservatsiooniga, et puudub torn. – Tallorahwa Postimees (edaspidi TalloPm) 21.02.1858, lk. 268.

⁶⁸ Halliste kiriku kohta. – PPM 20.12.1867, lk. 416.

⁶⁹ Kambja kiriku kohta. – EPm 30.10.1874, lk. 256; Mustjala kirikut kiidetakse samuti kui "ausat tööd". – PPM 01.01.1864, lk. 3.

⁷⁰ Tallinna Jaani kohta. – PPM 31.01.1862, lk. 39.

“moodne”⁷¹. Neid sõnu kaustades on ühtaegu heaks kiidetud niisiis ümarkaarstiilis Halliste ning teravkaarstiilis Tallinna Jaani, Mustjala, Kambja ja Viru-Jaagupi kirik. Ühtviisi on hinnatud nii keskajast inspireeritud uusgooti kui ka ümarkaarstiili, nii krohviga kaetud kui ka katmata jäetud maa- ja telliskividest, nii ristikujulise kui ka ristikülükukujulise põhiplaaniga pühakoda.

Kirikuid on püütud iseloomustada ka mitmesuguste metafooride, eelkõige pühakirjast pärinevate võrdluste abil. Paistu kiriku pühitsenud Põltsamaa õpetaja Maurach olevat lehetegijate andmeil näiteks öelnud, et kirik on taevavärv, mille kaudu eestlased, mitte kui maa-, vaid kui taevarahvas peab kord, kui igal ühel oma rist on kantud, sisenema.⁷² Taevavärvaks nimetati kirikut ka Harju-Jaani uue pühakoja pühitsemise ajal.⁷³ Ka Anseküla õpetaja jutluse mõte kiriku pühitsemisel oli, et kirik on värv: koht, mille kaudu inimene oma viimase hingamise saab, mille läbi ta maisest hädaorust pääseb.⁷⁴ Paistu koguduse õpetaja Woldemar Adolf Hanseni sõnul oli kirik rahva A ja O, mille varju kõik ilmalik, ka töö ja laadalkäimine pidid jääma.⁷⁵ Nagu A ja O [alfa ja oomega] ehk algus ja ots, nii on ka kiriku kohta kasutatud võrdlust “tempel”⁷⁶ ja Noa laev.⁷⁷ Neile, tihtipeale kiriku (nurgakivi) pühitsemise jutluse kirjakohest pärinevatele võrdlustele sekundeerisid loodusest laenatud. Näiteks selgitati 1871. aastal eestlastele uue kiriku vajadust leheveergudel mesipuu

näitega: ei saa ju olla nii, et kaks peret ühes mesipuus elavad; Tartu Jaani kirik aga on justkui mesipuu, kus mõnel pühapäeval lausa neli peret – Jaani kogudus, Läti kogudus, Peetri eesti ja saksa kogudus – ära peavad mahtuma.⁷⁸ Sama on seletatud ka pesa ja pääsukese näitega: nagu pääsuke pesa, nii peab kogudus leidma oma kiriku.⁷⁹ Kõige enam on aga eestikeelsetes ajalehtedes kasutatud metafoori, mille kohaselt kirik on kui ehitud pruudike, kui neitsi valge linikuga: näiteks Paistu,⁸⁰ Anseküla,⁸¹ Halliste⁸² ja Leesi kabel.⁸³

Hoone konkreetsele arhitektuursele ilmele ja omapärale antavad hinnangud on, nagu mainitud, ajalehtedes harvad. Näib, et trükimusta on need leidnud vaid juhul, kui tegemist on millegi seninägematuga, näiteks tornita ja kahel tasandil paiknevate akendega kirikuga: Tartu ülikooli kirikut võrreldi kahekordse majaga. Et tegemist oli “suurkooli” kirikuga ning kirikuehitajate kompetentsuses kahelda oleks olnud sama kui oma rumaluse avalik tunnistamine, jäi üldhinnang hoonele vaoshoituks – “...isseenesest wägga kenna Jumala kodda. Torni temmal kül ei olle, agga ees otsas kellakambri kohhal suur kullatud rist kattuse peal...”⁸⁴

Laiema avalikkuse jaoks oli paberile pandud ehitusplaan arhitekti ja/või ehitusmeistri töövahend. Plaani täitmine ise seisis suuremal või vähemal määral koguduse eestseisuse tähelepanu all. Kui terviklikku nägemust omasid plaanitud kirikuehitusest aga koguduse

⁷¹ Moodsaimaks maakirikute seas pidas oma kirikut Viru-Jaagupi kogudus. – EPm 18.10.1878, Lisaleht, lk. 260.

⁷² EPm 03.11.1876, lk. 264.

⁷³ PPm 6.11.1863, lk. 350.

⁷⁴ EPm 11.11.1864, lk. 371.

⁷⁵ EPm 03.11.1876, lk. 264.

⁷⁶ Templiga võrdles ehitatavat Vahastu kabelit Järvamaa praost Hoffmann. – EPm 18.10.1878, lk. 256–257.

⁷⁷ Halliste kiriku pühitsemisel võrdles Pärnumaa praost kirikut Noa laevaga, “kus usklikud, kes senna põggenewad, hukatussest päästetud sawad”. Samas võrdles ta kirikut Siinai mäega, kus jumal käskude läbi oma tahtmist ilmutab ja hingesid patu-unest patukahetsusele äratav, ning lõpuks ka Kolgata mäega, kus Jeesuse surma läbi kõigi patud lunastatakse ja kõigile igavene elu kingitakse. – PPm 20.12.1867, lk. 416.

⁷⁸ EPm 08.12.1871, lk. 290.

⁷⁹ Tartu ülikooli kiriku pühitsemist kajastavas artiklis. – EPm 17.02.1860, lk. 52.

⁸⁰ TalloPm 21.05.1858, lk. 268.

⁸¹ EPm 11.11.1864, lk. 371.

⁸² PPm 25.10.1867, lk. 347.

⁸³ PPm 20.12.1867, lk. 418.

⁸⁴ PPm 17.02.1860, lk. 53.

lihtliikmed, on vähe teada. Seda tähelepanuväärsemad on juhtumid, kus kogudusele on püütud nende tulevast pühakoda silme ette manada nurgakivipaneku tseremoonia ajaks püstitatud “kirikumudeliga”. Just nii toimiti 1862. aastal Tallinnas Kaarli ja aasta hiljem Viljandi Pauluse kiriku nurgakivipanekul. Mõlemat sündmust vahendas ajakirjandus.

Perno Postimehe andmeil pandi Kaarli kiriku nurgakivi kuuseokstest ehitatud väikesesse risti kandvasse ja kantsliga varustatud sümboolsesse kirikusse tulevase altari kohale.⁸⁵ Viljandi Pauluse kiriku nurgakivi paneku juures mindi uue pühakojaga visualiseerimisega kaugemale. Nagu Perno Postimehest selgub, oli nurgakivi panemise päevaks ehitusplatsile püsti pandud puudest ja okstest, samuti lilledest kirik. See oli ennenägematu vaatepilt, mis oli loodud kolme päeva jooksul kolmekümne inimese poolt saksa kärneri juhatusel. Koledaks ega kohatuks ei peetud seda “imevärki” ometi, pigem vastupidi.⁸⁶

Nii mõnigi kord on ajalehed, andmaks lugijatele uuest kirikust paremat ettekujutust, toonud ära pühakojaga mõõtmised⁸⁷ ja istekohtade arvu.⁸⁸ Harva võrreldakse ehitatavat hoonet mõne juba olemasolevaga. Tallinna Jaani kiriku puhul seda tehakse: “Kiriko surus saab 13½ sülda lai ja 30 sülda pitk, nisamma suur kui Tallinna Niggula-kirik.”⁸⁹ Võib-olla pole see nii, kuid eestlaste Jaani kiriku võrdlus Nigulistega, nagu ka Kaarli kiriku võrdlus teise sakslaste vana ja kõigile Tallinnas käinutele teadaoleva Oleviste kirikuga,⁹⁰ ei pruugi olla

juhus. Võimalikul arvamusel, et Jaani kirikut võrreldakse Nigulistega põhjusel, et sel on mitmeid Tallinna gooti ehitustraditsioonist laenatud motiive, pole ilmselt alust. Niisuguste Jaani kiriku detailide jaoks, nagu talumiplaadiga välisportaalid või interjööri rippkonsoolid, polnud Aleksander II aegseil ajakirjanikel ega lehelugejail veel silmi. Ja Kaarli kirik, kui seda arhitekti-arhitektuuriajaloolase silmade läbi vaadata, on nii üldproportsioonide ja põhiplaani kui ka detailide poolest täielik Oleviste kiriku vastand. Järelikult ei saanud eesti ja saksa kirikute võrdlus lähtuda ehituskunsti tasandilt. Pigem on kirikute võrdluste taga eestlaste soov tunda end samaväärseina linna vanade valitsevate kihtidega.

Nurgakivid ja ajamärgid

Juhusele on 19. sajandi kirikuehituse juures siinkirjutaja silmis vähe ruumi jäetud. Vaadake kas või seda, mida kiriku nurgakivi sisse müüriti ja kes müüris. Näiteks Tallinna Kaarli kiriku vundamenti müüritavasse kastikesse pandi eesti ajakirjanduse teatel Eestimaa kuberner, Järva-Jaani praosti, Kaarli kiriku patroonide Heinrich von Schonerti ja Hans Heinrich Falcki ning teiste tähtsate inimeste ja suure rahvahulga juuresolekul luterliku kiriku abikassa ja Keila Lutheri kuju ülespanemise kohta käivaid dokumente, samuti üks eesti keelde tõlgitud Lutheri kiri, Perno Postimehe 40. number, Tallinna aadresside raamat jm.

⁸⁵ PPM 07.11.1862, lk. 348.

⁸⁶ PPM 07.08.1863, lk. 243. Viljandi pastor Ferdinand Hörschelmanni kroonikas on sama kirjeldatud põhjalikumalt: ehitusplatsil oli näha rohelist, kunstipäraselt püstitatud kiriku kujutist. Kiriku keskel olid kõrged, kuuseokstega kaetud sambad, mis oma tippu paigutatud roheliste kroonide ja ristidega markeerisid tulevase kiriku katuseharja. Katuseharja ühte otsa olid seatud pikemad lipuvardad, mis tähistasid kiriku torni. Tulevaste välismüüride kohale olid seatud madalamad, omavahel ilusate oksavanikutega ühendatud sambad. Kogu kiriku piirjooned olid markeeritud metsast toodud kuuskedega, mille read katkesid kujuteldavate uste kohal, avades niiviisi juba nurgakivi panemise päeval kogudusele justkui sissepääsu pühakotta. Seal, kus paiknes kujuteldava kiriku koor, kõrgus katteta, vaid krutsifiksi ja lühtritega kaunisatud altar ning rikkalikult ehitatud kantsel. – F. Hörschelmann. Viljandi Pauluse kiriku kroonika, lk. 138–139. Käsikirja asukoht EELK Viljandi Pauluse koguduse arhiivis.

⁸⁷ Nt. Võnnu kiriku pikkuseks pärast ümberehitust pidi saada 21 sülda ja laiuks 8½ sülda. – EPM 24.06.1870, lk. 98; Tallinna Kaarli kiriku tulevaseks pikkuseks ja tornide kõrguseks pidi saada 28 sülda. – EPM 25.08.1871, lk. 197–198.

⁸⁸ Nt. Tallinna Jaani kiriku istekohtade arvuna nimetatakse 1800, kiriku üldmahtuvusena 3000 inimest. – PPM 10.01.1868, lk. 12.

⁸⁹ PPM 31.01.1862, lk. 39.

⁹⁰ Tallinna Oleviste kirikut mainitakse Kaarli kiriku ilust rääkides. – EPM 02.06.1871, lk. 126.

Kiriku nurgakivi kinkinud eestlase nimi jääb ajalehele teadmata.⁹¹ Toimunud võiks interpreteerida umbes nii: on "baltisaksa kevad"⁹², isaliku helduse ja hoolega on sakslased valmis ehitama oma lastele kirikut. Neist lastest mõned, H. H. Falcki sugused, kannavad juba kaela, ajavad äri ja teevad lehte. Martin Luther ja tema õpetus on see, mis eestlased sakslastega seob. Eestlased saavad sellest aru ning on uhked selle üle, et eesti mees H. H. Falck seisab nii tähtsal päeval, kui seda on nende oma "toomkiriku" nurgakivi panemine, sakslaste reas.

Või teine näide: Perno Postimehe korrespondendi andmeil pandi Viljandi Pauluse kiriku nurgakivi alla plekktoosi üks eesti- ja teine saksakeelne lauluraamat, "1 Ria seitung, 1 Tarto päwaleht ja meie wanna "Postimees" omma wanna piboga; ka pandi senna jure mõned meieaegsed rahhatükid ja üks kirri meie ma üllematest wannast aeast kunni siamale."⁹³ Eesti lehes puudub viide aga selle kohta, et nurgakivi alla pistetud plekktoosi pandi kalender ning kiriku ehitusplaan ja -eelarve. Viite viimastele leiab pastor Hörschelmanni kroonikast. Et eestikeelses lehes avaldatud nurgakivi sisse pandud esemete loetelu mitmes punktis kroonika omast erineb,⁹⁴ tuleb arvata pigem eesti korrespondendi kui saksa pastori eksimuseks. Perno Postimehes avaldatud lootus, et kirik ikka igaveseks ajaks evangeeliumi õpetust jagama jääks,⁹⁵ on võetud otse saksa härra(de) koostatud pidupäeva kõnest.⁹⁶

Võnnu kiriku "Nurgakiwwi sisse, nago se pruuk on, sanud zinkplekist kastikene müritud ja selle sisse mõnnesuggusi mällestusi, nõnda kui: Protokol, kus kirriko uendamise ehk surendamise hakkatus üllewal ja mähharduse Keisri al, mil aastal etc. ja kirriko eestseis-

ja herra, õppetaja, kõstre, wallawannemate, koolmeistride ja wöormündride nimmed seiswad ka ehhituse meister Mühlhausen Pöltsamaalt ja tö üllewaataja Joh. Mutson.*) Peale selle on ülespannud, et rahwas ennam teoorjust ei tee, lammast, kanna, munne, lõga, lõnga, kannepit ei maksa, muud kui rahharenti 3 kunni 9 rubl. taalri pealt, ja et ostmise hinnad siin 130 kunni 200 rubl. Taalri pealt on; ka sanud jure lissatud praegused wiljahinnad, teenripalgad, kolipiddamised ja mis eesti kolides praegu õppetakse; siis on weel karbi sisse pandud selle aastane Kalender, Jubeli pühha jutlus ja laulud, uus tallokogukonna seadus, katikismus, selleaegsed hõbbe ja waskrahhad ja kõige wimaks ka 1869. aasta "Eesti Postimehhe" numrid: 5, 9, 11, 16, 20 ja 25, kelle sees meie koggokonna seisus ja Jubeliaasta ärrakõnneldakse, kui ka selle naddala number, mil nurgakiwwi paigale pandi."⁹⁷

Eraldi võiks tähelepanu juhtida siin asjaolule, et teoorjuse kaotamise 50. aastapäeva tähistamisest (aasta tagasi!) on otseselt juttu kolmel korral, Eesti Postimehe kuuele numbrile osutades aga veelgi laiemalt. Lehe toimetaja, nimetatud tähtpäevale pühendatud esimese, 1869. aasta eesti laulupeo korraldaja J. V. Jannseni jaoks oli 1819. (pärisorjuse kaotamise) aasta eesti rahva tuleviku seisukohalt üks tähtsamaid. Et Jannseni selleteemalised kõned-kirjatükid otseselt Eesti kirikuehituse-kaunistusse oma jälje jätsid, kinnitab näiteks Karja koguduse poolt oma pühakojale kingitud karikas pealiskirjaga "50 aastase priusse mälestusseks koggodusse liikmette polest kingitud ...".⁹⁸

1878. aastal alustatud Vahastu kabeli nurgakivi sisse müüriti lisaks müntidele vaid üks

⁹¹ PPm 07.11.1862, lk. 348.

⁹² Mõistet "baltisaksa kevad" kasutab nt. E. Jansen, osutamaks Aleksander II valitsusaja algul tekkinud baltisakslaste uutele lootustele (eriti aastatel 1863–1864) eelnevate valitsejate ajal kaotatud positsioone Balti kubermangudes taas kinnitada. – E. Jansen. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn, 1987, lk. 29.

⁹³ PPm 07.08.1863, lk. 243.

⁹⁴ Nt. nimetab F. Hörschelmann nelja nurgakivi alla pandud ajalehte: Riia, Tartu ja Tallinna seitungit ning Pärnu Postimeest, samuti seda, et nurgakivi panemise enda kohta käiv ürik oli pärgamendile kirjutatud nii saksa kui eesti keeles. – F. Hörschelmann. Viljandi Pauluse kiriku kroonika, lk. 139.

⁹⁵ PPm 07.08.1863, lk. 224.

⁹⁶ F. Hörschelmann. Viljandi Pauluse kiriku kroonika, lk. 138–139.

⁹⁷ EPm 24.06.1870, lk. 98.

⁹⁸ EAA, f. 3133, n. 1, s. 107, pagineerimata.

saksakeelne (Neue Dörptsche Zeitung) ja lausa kolm eestikeelset ajalehte (Eesti Postimees, Ristirahwa Pühapäewaleht ja Sakala), samuti 1878. aasta kalender. Lisaks pandi nurgakivi sisse paber, millele oli kirjutatud, missugusel keiser Aleksander II valitsusaastal Vahastu kabelit ehitama hakati, kuidas on lood käimasoleva Türgi-Vene sõjaga ning kes ehitust toetasid.⁹⁹ Kas keisri ja Vene poliitika mainimine on märk eestlaste rahvusliku liikumise käigus idanema hakanud uuest mõttest – “meie” õigusi sakslaste ees toetab keskvoim –, on küll vaieldav, kuid mitte välistatud.

Keisrivõimule oldi varemgi osutatud, nii kirikule nurgakivi panemise juures kui ka ajalehe ülevaates, näiteks nii Tartu ülikooli puhtalt sakslaste algatatud kui sakslaste-eestlaste poolt ühiselt alustatud Tallinna Jaani kiriku juures. Ülikooli kirik sai nurgakivi keiser Aleksander II troonile saamise esimesel aastapäeval – 26. augustil 1856. aastal. Jaani kirikule pandi aluskivi 10. oktoobril 1862 ehk “Aujärje pärria sündimisse ja Wene rigi 1000 aastase mällestuse päewal”.¹⁰⁰

Toodud näited ei peaks jätma kohta kahtlusele, et kirikule nurgakivi paneku päev valiti poliitilistel kaalutluste ning eesmärgiga keisririigi ladvikut meelitada, oma truualamalikkust demonstreerida. (Eel)tsensuurist sõltuvad ajalehed¹⁰¹ omalt poolt aga kandsid hoolt selle eest, et kirjeldatud poliitilise sammuga kaja võimendada. Ka kirikuehituses, nagu lehetegemises ja ühiskondliku elu muudes avaldusvormides, kehtis põhimõte – eesmärk pühitseb abinõu.

Eelneva taustal näib tähendusrikas aga as-

jaolu, et kirikute pühitsemised toimusid eranditult kiriklikel pühadel, nt. lõikustänapühäl,¹⁰² taevaminemise pühäl, jõulude ajal või muul sarnasel, ka rahvakalendris oma kindla koha saanud pidupäeval. Kui kirikuhoone oli juba valmis, polnud enam erilist põhjust maise valitseja poole kummardada.

Torn ja ukسلävi

Paistu kiriku 1876. aasta pühitsuse ülevaates räägiti jumalakojast, “mis omast iluta ja korratu olemisest ehituse läbi võimalikult ümbermuudetud oli”¹⁰³. Läänetorni oli kirik saanud juba aastatel 1862–1866,¹⁰⁴ ning et seda enam nüüd eraldi ei mainita, näib kinnitavat – torni peeti kindlalt kauni kiriku osaks. Torne on peetud küll taeva poole näitavaks sõrmeks,¹⁰⁵ küll inimese mõtete taeva poole juhatajaks: “Nagu maailmakerra, kelle pääl me elame, ümargune on, nõnda ka torni nup, ja nõnda kui selle pääl rist seiab, peab ka maailmakera pääl Jeesuse rist seisma jääma, täheks ja tunnistuseks, et Jeesuse ristisurma läbi meid on ärapäastetud pattust, surmast ja kuradi käest.”¹⁰⁶

Torni ehitamine oli suur ja riskantne ettevõtmine. Eesti kirikuarhitektuuri loos on teada mitmeid juhtumeid, kus ehitatav torn kokku varises, kus vana torn tuli varisemisohu tõttu maha tõmmata või lühemaks lõhkuda.¹⁰⁷ Torni mõõtmed, proportsioonid kirikuhoone muude osade suhtes muutusid vaadeldaval perioodil üha tähtsamaks. Olgu ülal toodud Paistu kiriku näitele lisatud veel samalaadne Kambjast: Kambja rahvas pidas

⁹⁹ EPm 18.10.1878, lk. 256–257.

¹⁰⁰ PPm 10.10.1862, lk. 315; EPm 03.01.1868, lk. 6.

¹⁰¹ Võrreldes oma eel- ja järelkäijatega liberaalseks valitsejaks peetud Aleksander II ajal algas uus ajajärk tsensuuri kui riikliku võimuaparaadi institutsionaalse osise väljakujunemisel. – E. Jansen. Eestlane muutuv asjas, lk. 199 jj.

¹⁰² 1876. aastal põhjaliku siseruumi renoveerimise läbi teinud Paistu kirik pühitseti lõikuspühäl, 17. oktoobril. – EPm 03.11.1876, lk. 264.

¹⁰³ EPm 03.11.1876, lk. 264.

¹⁰⁴ K. Alttoa. Paistu Maarja kirik. – EA, kd. 2, lk. 188–189.

¹⁰⁵ Nt. Karksi kiriku torni puhul. – EPm 02.03.1877, Lisaleht, lk. 58; Sama mõtet – torn juhatab inimesi taeva poole – korrald nt. ka Harju-Jaani kiriku pühitsemisel. – PPm 06.11.1863, lk. 350.

¹⁰⁶ EPm 22.10.1875, lk. 224–225.

¹⁰⁷ Anseküla kiriku torni mahakiskumisest – EPm 10.06.1864, lk. 195; Halliste kiriku torni lühendamisest – PPm 20.12.1867, lk. 415.

oma kirikut pärast selle ümberehitamist Eesti üheks kaunimaks reservatsiooniga: "Ainus tük, mis kudagi wiisi muu ehitusega kokku ei sünni ja wäljastpidi kiriku nägu rikub, on torn. See on wana jäänud ja suure ehituse kohta liig pisukene ja näotu."¹⁰⁸ (1937. aastal sai Kambja kirik vana baroksete vormidega haritorni asemel Tallinna Oleviste kiriku läänetorni meenutava uue torni.¹⁰⁹)

Oma hinnanguid ei ole ajalehe korrespondendid reeglina põhjendanud. Üks selline subjektiivselt sisetundest lähtunud hinnang – antud J. G. Mühlhauseni ehitatud, Jaan Jungi arvates liiga kõrge telkkiivriga Väike-Maarja kirikutornile – põhjustas ühe kõige sisulisema vaidluse küsimuse üle, missuguste mõõtmetega kiriku torn peaks olema ning keda-mida torni tellijad ja -ehitajad võiksid eeskujuks võtta. Et valdavalt Saksamaal ilmunud kirjanduse ja ehitatud kirikute eeskju teema konkreetsem avamine ei ole käesoleva artikli seisukohalt hädavajalik, olgu siinkohal vaid osutatud mõnele J. G. Mühlhauseni–J. Jungi suleduellis viitamist leidnud ning 19. sajandi arhitektuuriajaloolaste seas hästi tuntud väljaandele, nagu näiteks Franz Kugleri "Geschichte der Baukunst", Wilhelm Lübke "Abriss der Baustyle..." ja Gottfried Semperi "Der Styl in des technischen und tektonischen Künste....". Mustriiväärtusega on aga ehitusmeister J. G. Mühlhausenile olnud Saksamaa kirikutest Kölni toomkiriku kõrval ka näiteks Hamburgi Altona linnaossa arhitekt Johannes Otzeni plaani järgi ehitatud Jaani kirik (Johanniskirche) ning Eesti kirikutest Tallinna Oleviste kirik.¹¹⁰ Viimase läänetornist oli, nagu eelpool osutatud, inspireeritud näiteks J. G. Mühlhauseni Türi kiriku torni projekt.

Torni tähtsust näitab seegi, et nii mõnigi

kord pühitseti seda ka eraldi. Nii võib Perno Postimehest lugeda, et 1867. aasta suvel, enne Tallinna Jaani kiriku lõplikku valmimist, toimus selle tornikiivri tippu paigutatud kuldse risti ja muna pühitsemise tseremoonia: pärast vanas, Püha Vaimu kirikus toimunud jumalateenistust liikus kogudus õpetaja Theodor Dietrich Lutheri juhtimisel uue kiriku esisele väljakule, kus konvent juba ootas; kiriku ees lauldi lauluraamatust Kristuse ristist jutustav laul ning eemaldati ristilt ja kuldmunalt katted.¹¹¹ Järgnes laul: "Kida, ristikoggodus, Jummalat, kes armo heitnud / Pühha koea ehhitust. On siit sadik awwitanud. Temma armo näeme weel ristitähhest torni peal. / Risti-täht nüüd paista sa ikka meie silma ette ..." Koguduse laulule järgnes risti õnnistamine ning lauluseltside "Revalia" ja "Estonia" poolt tornist lauldud koraal "Oh võtkem jumalat".¹¹²

Samal ajal, kui ajakirjanduses ilmusid teated uute ja uuendatud vanade kirikutornide¹¹³ kohta, tuli olude sunnil aktsepteerida ka kiriku pühitsemist enne tornide lõpetamist. Tallinna Kaarli kiriku puhul püüti 1867. aastal levivat kuulujuttu, et tornid jäävad lõpetamata, parimate lootustega kustutada.¹¹⁴ Ometi tuli kirik 1870. aastal, ilmselt ka koguduse kiirest kasvust tulenevalt, lõpetamata tornidega sisse pühitseda ja kasutusele võtta. Majanduslanguse tõttu valmimata jäänud Kaarli kiriku tornikiivrid pühitseti alles 1882. aastal.¹¹⁵

Sagedamini kui tornide kohta, avaldati ajalehtedes muidugi teateid kirikuhoonete kui tervikute sisseõnnistamisest. Pühitsuse tseremoonia esimene kõrgetk näib saanud olevat pühakoja trepil: Liikunud Harju-Jaani vanast jumalakojast pidulikus rongkäigus uue kiriku ukسلävele, pidas Juuru praost kõne,

¹⁰⁸ EPm 30.10.1874, lk. 256.

¹⁰⁹ K. Alttoa. Kambja Martini kirik. – EA, kd. 4, Tallinn, 1999, lk. 78

¹¹⁰ EPm 12.09.1873, lk. 214; EPm 07.11.1873, lk. 262; EPm 12.12.1873, lk. 292; EPm 30.01.1874, lk. 26; EPm 20.03.1874, lk. 68; EPm 17.04.1874, lk. 90, 91. Jaan Jung varjab end viidatud diskussioonis initialsilide "J. J." või lühendi "...r" taha.

¹¹¹ PPm 12.07.1867, lk. 228.

¹¹² PPm 12.07.1867, lk. 228–229.

¹¹³ Nt. Põltsamaa kiriku tori uuendamine – PPm 11.12.1863, lk. 390.

¹¹⁴ PPm 12.07.1867, lk. 229.

¹¹⁵ Kaarli kiriku tornide lõpetamisest pikemalt vt. E. Tamm, T.-M. Kreem. Tallinna Kaarli kirik, lk. 35.

mille järgi Anija mõisahärra kui kirikuehituse kulude peamine kandja ulatas uue jumalakoja võtmed piiskopile. Tõstnud võtmega käe tae-va poole, hüüdis piiskop: “Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel!” ning avas ukse.¹¹⁶

Anseküla kiriku pühitsemise päeval lauldi kirikutoast kirikuriistadega uue pühakojaks uksele jõudes kooris: “Nüüd ehitatud kui prudi, Mis walwab peio järrele, Siin seisad meie silma ees, Meil rõmo pärrast silmad wees. Halleluja!” Seejärel andis võõrmünder kiriku võtmed piiskopi kätte, kes kohalviibijatest kui kõige auväärsem ukse lahti keeras.¹¹⁷

Endisest koguduse kasutuses olnud rae-kabelist, Tallinna Püha Vaimu kirikust liikunud Jaani kogudus pidulikus rongkäigus, pillimehed kõige ees, uue kiriku juurde. Selle ette püstitatud auvärava juures jäänud seisma ning Jüri koguduse õpetaja Robert Johann Luther pidanud kõne. Seejärel andnud bürgermeister Alexander Luther, üks suuremaid kirikuehituse eraisikust toetajaid, kirikuvõtmed üle kiriku võõrmünderile C. Elfenbeinile, kes need omakorda superintendant dr. Christoph Heinrich Otto Girgensohnile andnud, et see saaks ukse lahti keerata. Pasunahelide saatel astunud kogudus oma uude kirikusse.¹¹⁸

Samamoodi peatuti ka Tallinna Kaarli,¹¹⁹ Halliste,¹²⁰ Kambja,¹²¹ Laiuse,¹²² Võnnu,¹²³ Mustjala,¹²⁴ Paistu¹²⁵ ja teiste pühakodade uksele, et kõne või/lauluga kogudust

järgmiseks tähtsaks sammuks – kirikusse astumiseks – ette valmistada ning üks pidulikult lukust lahti keerata. Kes konkreetsetest isikutest ukse lahti keeras, sõltus külaliste ühiskondlikust positsioonist või isiklikust panusest pühitsetava kiriku valmimise juures.

Kirikusse minek ning esimesed toimingud

Kui kiriku uks oli lukust lahti keeratud, võis kogudus sisse astuda. Kus orel oli juba olemas, nagu näiteks Tallinna Kaarli kirikus, tehti seda meeliülendavate orelihelide saatel. (Oreli puudumist hakati aasta-aastalt üha enam pidama veaks, ükskõik kui armas ja nägus jumalakoda ise ka polnud.¹²⁶). Kus orel puudus, asendas seda koorilaul. Harju-Jaani kiriku rõdult tervitas uude pühakotta sisenejaid lausa neljahäälne koorilaul.¹²⁷

Kuidas kiriku pühitsemine edasi läks, kirjeldasid ajalehed meelsasti: osutati kõlanud lauludele ja kõnede aluseks olnud pühakirja kohtadele; sellele, kes altaririistad altarile aetas ning kiriku, altari ja kantsli pühitses, kes kelle kõrval seisis või kelle järel sõna sai.¹²⁸

Kiriku pühitsuse tseremoonial järgnes tavapärane jumalateenistus, enamasti esmalt eesti- ja siis saksakeelne.¹²⁹ Läbi viis selle kas koguduse enda õpetaja või mõni naaberkihel-

¹¹⁶ PPm 06.11.1863, lk. 350.

¹¹⁷ EPm 11.11.1864, lk. 371.

¹¹⁸ EPm 03.01.1868, lk. 6.

¹¹⁹ EPm 13.01.1871, lk. 19.

¹²⁰ PPm 20.12.1867, lk. 416.

¹²¹ EPm 30.10.1874, lk. 256.

¹²² EPm 17.11.1876, lk. 276.

¹²³ EPm 06.10.1871, lk. 234.

¹²⁴ PPm 01.01.1864, lk. 3–4.

¹²⁵ EPm 03.11.1876, lk. 264.

¹²⁶ Oreli puudumine leiab äramärkimist muidu väga positiivses võtmes kirjutatud Kose kihelkonna Tuhala abikiriku 100. aasta mälestuspäeva kirjeldavas artiklis. – EPm 28.09.1877, lk. 243. Seda, kuivõrd kasvas oreli tähtsus, näitavad oreli muretsemiseks tehtud koguduste jõupingutused. Teema, mis vääraks kirikuehituse kontekstis omaette käsitlemist.

¹²⁷ PPm 06.11.1863, lk. 349–350.

¹²⁸ Nt. Tallinna Jaani kiriku pühitsemise puhul. – EPm 03.01.1868, lk. 6.

¹²⁹ See, et eestikeelne jumalateenistus toimub esimesena, ei olnud reegel. Nt. Halliste ja Kambja kiriku pühitsemisel oli küll esmalt eesti- ja siis saksakeelne jumalateenistus (PPm 20.12.1867, lk. 417; EPm 30.10.1874, lk. 256), kuid Viru-Jaagupi kirikupühitsemisel vastupidi. – EPm 18.10.1878, Lisaleht, lk. 260.

konna oma, pidupäevast osa võtma saabunud pastor. Nii mõnigi kord, näiteks Harju-Jaani ja Kambja kiriku pühitsemise päeval, oli rahvast kiriku juures nii palju, et kõik sisse ei mahtunud. Kambjas viidi seetõttu läbi kaks jumalateenistust: samal ajal kui Põlva õpetaja Johann Georg Schwarz jutlustas kirikus, tegi Otepää õpetaja Jakob Hurt seda kirikuõuel.¹³⁰ Ei Kambjas ega mujal unustatud koguduse esimesel kogunemisel uude/uuendatud pühakotta tänada kõiki (ümber)ehitust toetanuid. Tallinna Kaarli kiriku puhul tänati Eesti Postimehe andmeil ka keisrit,¹³¹ kuigi Aleksander II-lt isiklikult (senistel andmetel) toetust kirikehituseks ei saadud. Abiosutajaks oli hoopis suurvürstinna Jelena Pavlovna.¹³²

Leheveergudele võis jõuda ka märkus toetajate tänamata jätmise kohta, mis juhtus näiteks 1871. aastal Helme väikese Taagepera abikiriku sissepühitsemisel. Samas tekitasid vastava etteheite teinud Eesti Postimehe korrespondendi silmis võõristust veel teisedki asjaolud: et Helme õpetaja pidas uuendatud kabeli ukse ees vaid lühikese kõne, et kabel ise oli ehitmata ja orelita, et ei trükitud laululehti ega kutsutud peole teiste koguduste õpetajaid. Artikli lõpust jääb kõlama kõhk: kas juhtus see kõik nii kogemata või meelega.¹³³ Mõrumaiguline on ka Eesti Postimehe korrespondendi Jaan Jungi Paistu kiriku pühitsemise kirjeldus, mille kohaselt pastor Woldemar Adolf Hanseni kõnes kõlanud nõuet eestlastele – Jumalat orjata! – püüti küll koorilauluga kaunistada, kuid edutult.¹³⁴

Taagepera kabeli ja Paistu kiriku pühitsemise puhul väljendatud mõningane eestlastepoolne pahameel näib olevat siiski pigem

erand kui reegel. 1876. aastal sisemise uuen-
duskuuri läbi teinud Laiuse kiriku taaspühitsemise ülevaates, nagu paljude teistegi puhul, jääb kõlama mõte, et eesti ja saksa koguduse, eesti ja saksa pastori vahel valitseb rahu.¹³⁵ Vähemalt nii pidi see üldjoontes olema päeval, mil aastaid kestnud ehitus lõpetati kiriku pühitsemisega ja üldrahvaliku peoga.

Seisuslikkust ületanud ja usuvendlusena väljendunud üksmeelt kirjeldas 1867. aasta lõpul Halliste kirikule pühendatud artiklis J. J.: kiriku pühitsemisele järgnenud pidusõngil visanud eestlased oma kiriku võõrmündreid hõisates õhku ja härrad hõisanud vastu, et elagu Halliste kogudus. Seda, et see sündis rõõmujoovastuses ja viinaklaasi juures, J. J. ei salanud. Aga ta ei varjanud ka oma lootust, et kui haruldane pidu läbi sai, võeti koju rutates kaasa arusaam, “et tõsine usk armastuses keiki siin aealikul ja ükskord seal iggaweste ühhendab”.¹³⁶ Olgu lisatud, et toodu pole ainus näide selle kohta, kuidas ajalehtedes eestlaste-sakslaste teravnevaid suhteid vähemalt kirikehituse-kaunistamise tasandil siluda sooviti. Rääkides Saaremõisa parishärra Manteuffeli Kodavere kirikule kingitud altarimaalist ning tänulike alamate poolt talle korraldatud hommikusest pasunakontserdist, lõpetab Eesti Postimees artikli sõnadega: “Muidugi on lõbus kuulda, kui ülemad ja alamad rahu ja armastuses ühe teisega koos elawad ja see mitte ühelt poolt üksi ei pea tulema, waid wastastiku mõlemilt poolt. See`p see on, mis meie ikka oleme soowinud ja ikka saame soowima. Üks käsi ei pea ega saa üksi teist pesta, waid mõlemad wastastiku.”¹³⁷

¹³⁰ EPm 30.10.1874, lk. 256.

¹³¹ EPm 13.01.1871, lk. 19.

¹³² E. Tamm, T.-M. Kreem. Tallinna Kaarli kirik, lk. 32.

¹³³ EPm 08.12.1871, lk. 290.

¹³⁴ EPm 03.11.1876, lk. 264.

¹³⁵ EPm 17.11.1876, lk. 276.

¹³⁶ PPm 20.12.1867, lk. 417. Toodud tsitaati interpreteerides tuleb silmas pidada Halliste kiriku nurgakivipanemise puhul ilmunud negatiivse tooniga kirja, kus öeldi: pärast pastor Schneideri kõnet, milles avaldati lootust, et “koggodus soema süddamega seal [ehitatava uue kiriku] sees hakkaksid käima, kui see ehk enne on sündinud”, anti sõna ühele eesti mehele – vanuse ja halvatuse tõttu peaaegu kõnevõimetule võõrmündrile. Et just temale, see tundus ajalehe korrespondendile veider, nagu ka asjaolu, et nii tähtis toiming nagu kiriku nurgakivi panek viidi läbi argipäeval, mil paljud inimesed kibedasti tööga seotud olid. – EPm 15.07.1864, lk. 237.

¹³⁷ EPm 30.08.1878, lk. 215.

Tähelepanekud ja kokkuvõte

Niisiis – mida tähendas eestlastele, nende mõtteid suunavale-pegeldavale ajakirjandusele luterliku pühakoja ehitus Aleksander II ajal? Kõige laiemas plaanis vaadates võib öelda, et 1850. aastate teisel – 1860. aastate esimesel poolel ilmunud ja kirikut puudutanud eestikeelsete ajalehtede artiklitele oli iseloomulik rahvuslik vaoshoitus. Kutsudes rahvast üles hoolitsema selle eest, et pühakojad ei tolmuks ega tee kirikusse rohtuks, nimetati rahva isamaaks 1857. aastal taevariiki.¹³⁸ 1860. aastate algul rõõmustati eesti lehtedes sakslaste üle, kes aitavad eestlastele kirikuid ehitada ja sisustada.

Samas sisendasid lehed: me suudame ka ise endale kirikuid ehitada. Üks ilmeka- maid näiteid siin on Tallinna Jaani ja Kaarli kiriku ehituse algus: “Same nähha, kas Eestlastel tõsine kirriko ihhalus olnud, kas neil mehhine nõu olnud omma isama pealinna – omma wanna kunninga K a l l e w i h a u a peale ommale Eesti kirrikut ehhitada. See uus [Jaani] kirrik altlinnas, mis S a k s a d neile [all-linna eestlastele] nüüd lubbavad ehhitada, olgu neile [eestlastele] eesmärgiks. Kas jõuavad järrele?”¹³⁹ See on veel üks kirikuehituse vallast toodav näide eestlaste soovist sakslastele, kultuurrahvastele, järele jõuda.

Ja kui mõnikord näiski, et lootus hakkab kustuma, trükiti leheveergudel ära niisugused julgustavad ja rahvuse iseloomu eripärale viitavad read nagu: “Kui nõnda edasi läheb, siis saab Narwa linnas teiste kirikute hulgas omal ajal ka Eesti kirik seisma. Läheb ehk ka pitkalt, n`agu kõik eesti asjad, aga ta läheb ometi. [– – –] aga Eestlaste wanker pitkamisi

läheb ja mõnikord ka soppahaukudest läbi. Usaldust ja lootust ei pea seepärast keegi ärakautama ja nukraks ega rahutumaks saama, waid wäsimata tegema, mis kellelgi wõimalik on.”¹⁴⁰

Aastakümne teisel poolel hakati varasemast rohkem rõhutama eestlaste osa kirikute ehitamisel-kaunistamisel. Nii näiteks öeldi Kambja kiriku pühitsemist kajastavas artiklis, et pasunamäng ja koorilaul olid need, mis muidu valdavalt saksa pastorite poolt toimeetatud jumalateenistusel andsid eestlastele “meie-kiriku” tunde.¹⁴¹ Öeldu taustal näib igati ootuspärane, et koguduse panus oma kiriku suuremaks ehitamiseks oli silmatorikavalt suur. Asjaolu, mida rõhutati ja toodi teistele kitsaks jäänud kirikutega kogudustele eeskujuks ka Eesti Postimehes: Kambja kiriku ehitus läks maksma 16 582 rubla, millest eesti koguduse panus oli 13 640 rubla ehk enam kui 82%, pluss materjali kohalevedu.¹⁴² Neli aastat hiljem rõhutati koguduse ehk “meie” osa veel kord seoses Kambja kirikule oreli ostmise ja leerilaste maja ehitamisega.¹⁴³ Eeskujuks teistele on toodud ka teisi kogudusi, näiteks Tori kogudust, kes esmalt endale uue jumalakoja ehitas, siis oreli muretses ja lõpuks altaripildi raha kokku kogus.¹⁴⁴

Kohtades, kus meie-tunne oli nõrgem, edenes ka kirikute ehitus kehvalt. Vastava näite võib tuua Viru-Jaagupist, kus rahvuslik aktiivsus võrreldes Kambja kihelkonnaga oli palju madalam.¹⁴⁵ Viru-Jaagupis kandis kiriku suuremaks ehitamise (sh. kõrge torni püstitamise) ja sisetööde kulud peaaesjalikult Kütti mõisahärrast vöörmünder Stackelberg.¹⁴⁶ Hädas oldi kirikuehituse korraldamisega, nagu ülal juba märgitud, ka Narvas, kus linnaelu

¹³⁸ PPm 19.06.1857, lk. 114–115.

¹³⁹ PPm 14.02.1862, lk. 55. Või teine näide: pärast loetelu, kui palju ja kuidas üks või teine kogudus oma kiriku heaks on teinud, öeldakse Eesti Postimehe 1868. aasta numbris: “Se kõik on wägga hea ja kidowäart assi ja sedda illusam, kui rahwas isse omma tarwituste eest hakkab murretsema ja seks middagi ohwedrama...” – EPm 01.05.1868, lk. 139.

¹⁴⁰ EPm 16.10.1874, lk. 225.

¹⁴¹ EPm 30.10.1874, lk. 256.

¹⁴² EPm 30.10.1874, lk. 256.

¹⁴³ EPm 22.11.1878, lk. 286.

¹⁴⁴ PPm 26.06.1863, lk. 197.

¹⁴⁵ Võrdle nt. M. Laar, Äratajad, tabel 7, 8, lk. 328–331, 333–336.

¹⁴⁶ EPm 18.10.1878, Lisaleht lk. 260.

rahva kõlbelisust Eesti Postimehe korrespondendi (ja ilmselt mitte ainult tema) arvates ohustama kippus ning kus eestlasi oli vaja korduvalt õhutada kiriku ehituse jaoks raha annetama.¹⁴⁷

See, et Eestis Aleksander II ajal hulgaliselt uusi, suuremaid ja väiksemaid kirikuid kerkis ning enamik vanu pühakodasid uuendatud ja senisest kõrgema torni said, näib suuresti olevat eesti ajalehtede, nende missiooni-teadlike toimetajate teene. Tallorahwa Postimees kutsus näiteks juba 1858. aastal kirikute torni kõrgendama, kõneldes nii: “Üks assi agga olli mul ikka selgeks mele pahhanduseks, se et illus Paisto kirrik ilma tornita on, ja et temma kõrval kellatornikenne seisab, nago peast mahawõetud müts. – Kord ma küssisin küllamehhe käest – “Wennakenne, miks siis teie illus kirrik ilma tornita seisab, nago neitsike ilma wanikota?” – Küllamees wastus: “Wata, meie kirrikule on mitu kõrda torn peale pantud, agga ni pea kui torn walmis sai, tulli pitkne wälkoheitmissegga, ja sõi torni ärra. Jo Jummal ei tahha, et Paisto kirrikol torn olleks.” – Toho! Kui Jummal sedda teggi, siis näitas, et Paisto kirrikule parremat torni waja on, kui wanna olli, ja peälegi torni külge rauda kuldnuppoga, mis wälgu mulda sadab.” Ja lõpetades hea uudisega – kõrgel mäel seisev Paistu kirik saab endale korraliku, kaugele paistva torni! – ning üleskutsega teistele kogudustele – järgida Paisto koguduse eeskujul, koguda raha ja ehitada oma kirikule ka torn!¹⁴⁸

Kui ajalehed, ennekõike siiski Eesti Postimees, poleks sihikindlalt rahakogumise üleskutsetega esinenud,¹⁴⁹ heldeid anneta-

jaid ja ettevõtlikke kogudusi teistele eeskujuks toonud, poleks “baltisaksa kevadest” kiriku(ehituse) vallas “eesti suve” saanud. Viimase magusamate viljade hulka kuuluvad lisaks Tallinna Jaani ja Kaarli ning Viljandi Pauluse kirikule kindlasti ka Tartu uue eesti (Peetri) kiriku ning Narva esimese eesti (Aleksandri) kiriku ehitamine. Kuigi plaanidest ehitustegevuseni jõuti alles Aleksander III valitsusaja algul, tuleb ka nende kirikute sündi pidada Aleksander II aegse liberaalse usu- ja rahvuspoliitika tulemuseks.

Võrreldes 1860. aastatega ning õpetajate valimist ja koolimajade ehitamist kajastavate artiklitega, jäid 1870. aastatel kirikuhoonetega seotud uudised eesti lehtedes tagaplaanile. Pärast Johann Voldemar Jannseni ja Ado Grenzsteini Eesti Postimehe toimetamise aega redutseerusid kirikuhoonetele seni pühendatud artiklid juba nn. nuppudeks. Postipapa lehtedele iseloomulikke kirikute ehitamise-kaunistamise üleskutseid tolleaegsetes ajalehtedes enam peaaegu ei kohta. Siit veel edasi minnes võib öelda, et võrreldes oma nime edasielamisse kiriku nurgakivi all uskunud Jannseni¹⁵⁰ ajalehtedega ei leidnud oma “papivaenulikkusega” silma paistnud Jakobsoni Sakalas pühakodade temaatika peaaegu üldse tähelepanu.¹⁵¹ Samas peab arvestama ka ajafaktorit: ajal, mil Sakala ilmuma hakkas, oli kirikuehitus kaotanud oma 1860. aastatele iseloomuliku aktuaalsuse (mis kajastub ka uusehitiste statistikas). Et eestlastel on oma suured-ilusa kirikud, näis olevat muutunud enesestmõistetavaks.¹⁵²

See, miks baltisakslased tegid eestlastele kirikute ehitamise-sisustamise nimel

¹⁴⁷ EPm 05.03.1875, lk. 56; EPm 22.08.1879, lk. 135.

¹⁴⁸ TalloPm 21.05.1858, lk. 268.

¹⁴⁹ “Ehitagem, suurendagem, kaunistagem kirikuid ja koolisid; kõrtsid etc. sünniwad ja kaswawad ise enesest...” – EPm 18.10.1878, Lisaleht, lk. 260.

¹⁵⁰ Võnnu kiriku nurgakivi paneku kirjelduses on Eesti Postimehe toimetaja joonealune märkus: “(*) Ka on waene J. W. Jannsen kui teine Eesti zeitungi wäljandja (essimenne olli 50 aasta eest O. W. Masing) seal [mitme lehenubri näol] nurgakiwi sisse kinnimüritud, kus ta muidogi kauem seisab, kui pärrast pusärkis haudas.” – EPm 24.06.1870, lk. 98.

¹⁵¹ Erandeid siiski on, nt. napilt Lihula kiriku õnnistamist, maksumust ja ehitusmeistrit mainiv nupp. – Sakala 27.01.1879, lk. 3.

¹⁵² Kui 1860. aastate algul Perno Postimees veel tänitabki selle kallal, et eestlased Tallinnas on endale koguni kahte kirikut ehitama hakanud (PPm 18.04.1862, lk. 117), siis pärast seda, kui kirikud on valmis saanud, rõhutati igati nende eesti päritolu. – EPm 22.08.1879, lk. 133–134.

pingutusi, paistab välja ka eestikeelsest ajakirjandusest: tegemist oli sooviga kaitsta omaenda luterlusest lahutamatu identiteeti ning vältida 1845.–1847. aastal toimunud usuvahetusliikumise kordumist.¹⁵³ Viimase taustal on ka mõistetav, miks ülikooli kiriku nurgakivi panemisele ja pühitsemisele saksakeelses pressis eesti ajalehtedest palju enam tähelepanu pühendati. Mis ei tähenda, et ülikooli kiriku valmimine eestlasi puudutanud poleks. Ülikooli kiriku pühitsemist kajastav Perno Postimehe artikkel lõpeb mõttega: Tartu suurkooli kiriku valmimine on eestlastele tähtis seetõttu, et seal kasvavad (käivad jumalateenistustel, peavad oma proovijutluse) meile puhast evangeeliumiõpetust jagavad õpetajad.¹⁵⁴

Kirik oli baltisakslastele ka neile soodsa seisusliku ühiskonna püsimise üks olulisi tagatisi. Ühiskonna seisuslikkust rõhutasid nad kõikjal, loomulikult ka kirikute nurgakivipanekute ja pühitsemiste kirjeldustes. Võrreldes saksakeelse ajakirjandusega on seisuste kirjeldused eestikeelses aga selgelt napolisõnalisemad. Võimalusel leidis äramärkimist ka mõni nurgakivipanekul või pühitsuse tseremoonial osalenud, kas või teisejärgulist rolli täitnud eesti mees.¹⁵⁵

Mis aga puutub küsimusse, millist informatsiooni Aleksander II aegsed eesti ajalehed kirikute arhitektuurialaloo jaoks kannavad, siis vastus sellele on lühike – pealiskaudset. Üksikud kirikuehitusalased diskussioonid, mis eesti lugeja ette kanti, annavad küll aimu sellest, et Eesti kirikuehitajate seas leidis Saksamaal toimunud ägedate kirikuehitusalaste vaidlustega kursis olnud mehi, kuid rahva põhjalikku valgustamist

neis küsimustes ei pidanud tollane ajakirjandus, nagu ei pea ka tänane, vajalikuks. Või oli/on tegemist ajakirjanike (arhitektuuri spetsiifilisust silmas pidades igatahes – mõistetava) vähiklikkusega? Ajalehtedes kiideti ühtviisi nii kogudusesaalist eraldatud altariruumiga kui ka kooriga ühendatud pikihoonega pühakodasid, nii terav- kui ümar-kaarstiilis kirikuid. See, et kerkinud kirikud, ka rahvuslikeks sümboliteks saanud, ei esindanud “eesti stiili”, ei olnud probleem. Oli aeg, mil rahvuslikkusest räägiti ideede, mitte vormi tasandil. Probleemiks hakkas rahvuslik vorm või selle puudumine kujunema “... alles 20. sajandi alguskümnenditel, ajal, mis langes ühte Euroopa vallutanud ja rahvuslikkust romantiseeriva sümbolismiga, ning teisalt eesti kunsti (s. t. eesti soost kunstnike) esimese generatsiooni professionaliseerumisega...”¹⁵⁶

Tiina-Mall Kreem

(1971)

Kaites 1999. aastal magistrikraadi Tartu Ülikoolis kunstiajaloo erialal. Töötanud 1993. aastast Eesti Kunstimuuseumis teaduri ja skulptuurikogu kuraatorina, Eesti Kunstiakadeemia doktorant. Peamised uurimisvaldkonnad: 17.–19. sajandi skulptuurikunsti ajalugu ning 19. sajandi protestantlik sakraalarhitektuur ja kunst.

¹⁵³ Soovi, et mitte üksnes uus kirik, vaid kogu (Liivi- ja Eesti)maa ning rahvas igaveseks ikka evangeeliumi õpetusele truuks jääks, väljendati nt. Halliste kiriku pühitsemisel. – PPM 20.12.1867, lk. 417.

¹⁵⁴ PPM 17.02.1860, lk. 52–53.

¹⁵⁵ Nt. sai Viljandi Pauluse kiriku pühitsemise tseremoonial “Issameie” palve juhtimiseks sõna eestlasest vöörmünder Jaan Porri. – PPM 07.08.1863, lk. 244.

¹⁵⁶ K. Kodres jätab õigusega eesti esimese generatsiooni professionaalsete kunstnike seast tsiteeritavas artiklis välja Johan Köleri ja August Weizenbergi, kelle jaoks rahvuslikkus väljendus kunstiteose teema-, mitte vormivalikus. – K. Kodres. Rahvuslik identiteet ja selle vorm. Sada aastat otsinguid. – Akadeemia 1995, nr. 6 (75), lk. 1137–1338 jj. Vt. ka nt. A. Hein. Maja kui sümbol, lk. 39–40, eriti lk. 40. Rahvusliku vormi otsinguist Eesti kirikuehituses vt. E. Tamm. Moodsad kirikud: Eesti 1920.–1930. aastate sakraalarhitektuur. Eesti Arhitektuurimuuseum, 2001.